

**DOCUMENTEN OVER DE MARTINELLI'S EN VINCENZO
BELANDO, COMMEDIA DELL'ARTE-TONEELSPELERS
IN ANTWERPEN IN 1576**

Willem SCHRICKX

Vóór het midden van de zestiende eeuw ontstond in Italië een vorm van theater (1) die men gemeenlijk aanduidt als *commedia dell'arte*, een uitdrukking waarin het woord *arte* dient te worden begrepen als ambacht of beroep zodat "*commedia dell'arte*" betekent "het toneel van de beroepstoneelspelers", dit dan in tegenstelling tot "*commedia erudita*", wat slaat op het schooldrama en het opvoeren van de werken van klassieke dramaturgen zoals bijvoorbeeld Seneca, Aristophanes en anderen. De *commedia dell'arte* - spelers zouden weldra hun land verlaten om vooral in Frankrijk en elders op te treden. Een zeer bekende opvoering van *commedia dell'arte* had plaats in Beieren in februari en maart 1568 ter gelegenheid van het huwelijk van hertog Willem van Beieren met Renate van Lotharingen. De musicus Massimo Troiano was de auteur van het scenario en hij maakte ook een beschrijving van de feestelijkheden die door de theaterhistorici van de *commedia dell'arte* in detail werd geanalyseerd. De hoofdkenmerken van de *commedia dell'arte* zijn de volgende : er werd gespeeld door professionelen, waarvan sommigen maskers gebruikten; de acteurs deden veel aan improviseren en gebruikten standaard-types zoals de snoevende soldaat, de verliefde jongeling, de dokter of *dottore* enz.; verder werd er gebruik gemaakt van min of meer gestandaardiseerde scenario's, die aan de acteurs veel speelruimte lieten om te improviseren; de nadruk lag meer op de actie (en zelfs de acrobatie) dan op het declameren van een rol.

In Frankrijk vinden we in 1571 de eerste sporen van Italiaanse acteurs aan het Franse hof van Karel IX; in Wenen, aan het hof van keizer Maximiliaan II treffen we in maart 1566 een (waarschijnlijk Italiaanse) nar aan geheten Sivilano, terwijl we in Engeland in januari 1578 Drusiano Martinelli aantreffen, een man die we weldra in Antwerpen zullen ontmoeten.(2) De aanwezigheid van Italiaanse komedianten in de Nederlanden werd echter tot nog toe niet geattesteerd en het is daarom interessant vast te stellen dat een identificeerbare Italiaanse troep in Antwerpen optrad in het jaar 1576. Een korte inleiding tot de historische situatie in Antwerpen zal duidelijk maken, waarom de acteurs hun namen moesten laten optekenen in documenten die in het Stadsarchief te Antwerpen worden bewaard.

Het jaar 1576 was één van de meest bewogen jaren uit de geschiedenis van de Lage Landen. De Beeldenstorm, die tien jaar tevoren in Steenvoorde (nu in Noord-Frankrijk gelegen) was losgebarsten, spreidde zich als een lopend vuur door het land en luidde de Opstand tegen Philips II in. Om zijn heerschappij te handhaven zond de koning de hertog van Alva naar onze gewesten, maar hij was verplicht Alva terug te roepen omdat de toestand door het hardvochtige optreden van de landvoogd onhoudbaar was geworden. Alva's opvolger was Don Luis de Requesens die zonder twijfel een bekwaamere gouverneur was, maar hij overleed op 5 maart 1576, waardoor de toestand zeker niet verbeterde. Philips II, zoals altijd besluiteloos om een opvolger aan te duiden, liet het bestuur van het land over aan een Raad van State, met aan het hoofd de hertog van Aarschot. Toen einde juni 1576 de Spanjaarden Zierikzee veroverden, verwachtten de soldaten een beloning voor hun succesvolle strijd maar hun soldij bleef achterwege, met het gevolg dat de soldaten het land begonnen te plunderen. Een verzamelpunt voor alle soldaten was Antwerpen waar de Spaanse edelman Jeronimo de Roda, een lid van de Raad van State en vurig verdediger van de zaak van Philips II, alle Spaanse soldaten wilde samentrekken. De politiek van Roda leed echter schipbreuk omdat enkele leden van de lagere adel een complot hadden beraamd, wat leidde tot hun gevangenneming. Ondertussen verwachtte men de aankomst van de nieuwe landvoogd Don Juan van Oostenrijk, de befaamde overwinnaar van Lepanto, maar hij daagde maar niet op. De Spaanse soldaten konden hun grieven niet langer meer verkroppen en gooiden alle discipline overboord en begonnen Antwerpen te plunderen, een gebeurtenis die sindsdien bekend staat als de Spaanse Furie. De documenten die door P. Génard (3) in zijn gedetailleerde studie van alle gebeurtenissen van het jaar 1576 die leidden tot deze tragedie werden gepubliceerd, maken overduidelijk dat het Jeronimo de Roda en Sancho d'Avila (de bevelhebber van de citadel van Antwerpen) waren die de verantwoordelijkheid droegen voor de uitzonderlijk gespannen atmosfeer die in de stad heerste in september-oktober 1576. De Spaanse Furie barstte los in de week beginnende met zondag 4 november. Het Stadhuis en veel andere gebouwen gingen in de vlammen op, terwijl naar schatting tussen acht- en tienduizend mensen het leven verloren.

Het is in de gespannen periode die aan deze gewelddaden voorafging dat Italiaanse acteurs hun stukken in Antwerpen opvoerden. Door een gelukkig toeval zijn er documenten bewaard waarin hun aanwezigheid is vastgelegd, omdat de stedelijke autoriteiten er zich wensten van te verzekeren dat de acteurs geen oproerige soldaten waren en zo kwam het dan dat een aantal Italiaanse kooplieden die in de stad verbleven verzocht werden zich borg te stellen voor hun landgenoten. Dit blijkt uit de Certificatieboeken die in het Stadsarchief te

Antwerpen worden bewaard; de boeken die de nummers 36 en 39 dragen, bevatten de volgende inschrijvingen : (3)

[Drusian] Tristan Martinello de Mantua en Italie juravit comme ainsy soit que par certain temps il ait esté [avecq] en ceste ville d'Anvers avecq huict hommes et trois [femmes] <dames> ayans joué et exhibé comédies et semblables passetemps pour le plaisir des marchans et aultres [gens de] qui les sont venuz veoir / et que présentement il est d'intencion de avecq *cesdictes* compaignons et compaignes estans en nombre d'unze / se partir de ceste ville et aller vers France et ailleurs. Que en ce faisans ils ne sont d'aucune volonté ne entendent de contravenir ne faire fraude aux placcartz du roy nostre *Seigneur* /

Comparuerunt à la requeste dudict Drusian Martinello et de ceux de *sadicte* compaignie : Dino Repondi eaigé de 40 ans et Paulo Gallicani eaigé de xxv ans marchans Italiens résidens en *cestedicte* ville. Juraverunt quilz cognoissent bien *ledict* [Drusian] <Tristan> Martinello ensemble *sesdicts* compaignons mommément <Drousian Martinello le *maistre*>, Vincentio Sardi, Hannibal Pizierardo [Tristan Martinello] [<Drusian>], Bernardin de Cremona, Jehan de Barri, Marroq d'Avarrone, Vincentio Balando / Et quilz scavent *que* iceulx sont joueurs de comédies et de semblable spectacles <*comme* dessus dict est> et point soldatz ne au service de sa majesté / les ayans et attestans souventes fois veu jouer et exhiber lesdictes comédies et spectacles.

Anno 1576 vij. Septemb.

Anno 1576 viij. Octob. renovata.

(*Certificatieboek*, Nr. 36, fol. 532 v°)

Vincent Belando Italien comediant juravit : Que *comme* ainsy soit quil ait esté en ceste *dicte* ville <par le temps de quatorze mois>, et y joué avecq ses consors farches et comèdes, et que estans *sesdicts* consortz partiz vers Paris, il est aussy d'intencion de soy acheminer vers *ledict* Paris <pour illecques trouver *sesdicts* compaignons et les assister *esdictes* comèdes> > (5) et que par cela il n'entend de contravenier aulcunement aux edicts du Roy *nostre Seigneur* sur ce publiez.

Comparuerunt au mesme instant et instance dudict Vincent, Caerle Francheschi [et gentilhomme] Vénétien eaigé de 45 ans et Nicolo Beocco *maistre* de la fournaise des cristalins en ceste *dicte* ville eaigé de 26 ans juraverunt quilz cognoissent et *par* aulcun temps ilz ont cogneu *ledict* Vincent Belando et quilz scavent et est vray *que* icelluy Vincent est comédiant et joueur de comèdes ayant avecq ses compaignons [tenu et] joué <en ceste *dicte* ville> ses comédies <et demeure> par l'espace de xiiij mois [et point] <n'estans> soldat ny *homme*

de guerre et que [nulle] estans ses compaignons partyz vers Paris il entend de les suyvre veu que à present il est guarly de la maladie dont il at esté doiz leur partement malade. <anno 1577 xxvij Martii> Affirment en oultre que ledict Vincent ne s'est meslé ou entremis aulcunement du sacq et pillage de ceste dicte ville, ains soy tenu quoy et [modeste] modeste comme les aultres manans.

(Certificatieboek, Nr. 39, fol. 129 r° and v°)

Handwritten text in Dutch, likely a copy of a certificate or legal document. The text is written in a cursive script and is partially obscured by a large, dark, irregular mark or scribble. On the left side, there are several lines of smaller, handwritten notes in a different script, possibly a later addition or a correction. The main text appears to be a formal statement or declaration, mentioning names and dates, consistent with the printed transcription above.

Fotocopie van het eerste deel van de inschrijving over V. Belando in het Certificatieboek Nr36 van het Antwerpse Stadsarchief.

Vooraleer de acteurs zelf te behandelen wenssen we eerst enkele paragrafen te wijden aan de Italiaanse kooplieden die in de juist geciteerde extracten worden vermeld. Paulo Gallicano heb ik niet aangetroffen in boeken over economische geschiedenis, maar Dino Repondi is waarschijnlijk een afstammeling van de bekende koopliedenfamilie van de Rapondi die van Lucca afkomstig waren.(6) De Venetiaan "Caerle Francheschi" was blijkbaar een man die zich interesseerde voor gezelschapsspelen, want we vinden hem als organisator van een loterij in Antwerpen in 1583.(7) Nicolo Beocco is niet verder naspurbaar maar het feit dat hij de "meester" was van een kristal-onderneming suggereert dat ook hij van Venetiaanse oorsprong was. De datum in de eerste inschrijving van de

Certificatie-boeken toont dat de acteurs er geen gras lieten over groeien om hun verblijf te wettigen, want het was op vrijdag 7 september 1576, de dag zelf van de inschrijving in het register, dat een *avis des Pays-Bas*, vermoedelijk geschreven in Antwerpen rond 9 september, meldde dat "On fridaye, here was publyshed that everye howsheoolder shoulde by that night bring in wrytinge what straungers laye in their howses, being no merchautes, and was onely don to understande what number of Spaniards were here". Een andere nieuwsbrief uit Antwerpen meldde op 17 september dat "The Italians, Spanyardes and Portingall marchaunts requested of the Countye Oversteyn to have lycence that they might watche together in somme place, which was refused them, and charged to kepe no solgiars, nor assemblYES in their howses, but, if they lysted, to watche to take their tornes with their neyghbours."(8)

Het ligt voor de hand dat de acteurs meer dan reden genoeg hadden om hun verblijfsvergunning op 8 oktober te vernieuwen. Het is ook duidelijk dat de acteurs in de maanden september en oktober geen spelen konden opvoeren, ten eerste omwille van de gespannen toestand en ten tweede omdat ze zich aan het voorbereiden waren om naar Frankrijk af te reizen. Het is waarschijnlijk dat ze de stad verlieten vooraleer de Spaanse Furie losbarstte, want indien ze in Antwerpen waren gebleven dan is het moeilijk te verklaren waarom ze niet vermeld werden in de tweede inschrijving waarin Belando alleen voorkomt, gedateerd 27 maart 1577 en waarin wordt gezegd dat hij met zijn metgezellen in Antwerpen was geweest "par l'espace de xiiij mois", dat wil zeggen sedert januari-februari 1576. Een dergelijk lang verblijf wijst er misschien op dat ze ondertussen andere steden hadden aangedaan en het zou kunnen dat ze Gent in juni 1576 bezochten.(9) Wat eveneens het vermelden waard is, is dat de Engelse soldaat-dichter George Gascoigne in Antwerpen verbleef juist op het moment dat de stad werd geplunderd : hij verliet de stad na de Furie en publiceerde dan *The Spoil of Antwerp*, een stuk proza dat eind 1576 in druk verscheen. Het is wel niet helemaal toevallig dat in een satirisch gedicht van hem getiteld *The Steel Glass*, er een allusie voorkomt op "These Enterludes, these newe Italian sportes" juist in de periode dat de Martinelli's in Antwerpen verbleven. Dit gedicht heeft een opdracht gedateerd 15 april 1576.(10) Keren we nu terug naar de acteurs.

Voor zover we hebben kunnen nagaan verschijnt de naam van Martinelli in Antwerpen in 1576 voor de eerste maal dat hij in documenten wordt aangetroffen. Ook in Italië is de naam slechts heel wat later geattesteerd. De bezetting van zijn troep is ook voor die tijd bijzonder gedetailleerd, met zijn volledige lijst van acht mannelijke acteurs : de gebroeders Martinelli en Vincenzo Belando zijn bekend uit andere bronnen, maar Vincentio Sardi, Hannibal Pizerardo, Bernardin

de Cremona, Jehan de Barri en Marrocq d'Avarrone zijn blijkbaar namen die we nergens elders aantreffen.

De relatieve onbekendheid van de laatste vijf acteurs schijnt erop te wijzen dat, zoals blijkt uit een relaas van 1580, behalve Angelica (de vrouw van Drusiano die blijkbaar heel mooi kon zingen) en enkele goede acrobaten (of springers), de troep niet voldoende markante spelers bezat en derhalve niet tot de beste van zijn tijd kon gerekend worden.⁽¹¹⁾ Hoe dan ook, de troep omvatte een tiental spelers, wat de gebruikelijke bezetting was voor het *commedia dell'arte*-toneel. De leider van het gezelschap was Drusiano Martinelli en hoewel zijn naam tweemaal in de geciteerde inschrijving werd doorgehaald en vervangen door die van zijn broer Tristano, wordt hij in de latere interlineaire toevoeging toch duidelijk als *le maistre* bestempeld.

Waarom de Martinellis zich met hun troep in Antwerpen bevonden in 1576 kunnen we nu niet meer achterhalen. Dat de acteurs in de suite, of op uitnodiging, van een edelman naar de Lage Landen kwamen is zeer onwaarschijnlijk, want dan hadden ze hun patroon wel gevraagd voor hen borg te staan. Overigens waren de opvoeringen voor een publiek in het openbaar ("farches et comèdes" gegeven "pour le plaisir des marchands et autres qui les sont venuz veoir"). We moeten evenwel noteren dat de Martinellis uit Mantua kwamen, waarvan de hertogen grote theaterliefhebbers waren en dat hun gebied ook in 1576 door de pest geteisterd werd.

De documenten vertellen ons dat de acteurs naar Frankrijk trokken, vermoedelijk na midden oktober 1576, vóór de Spaanse Furie losbarstte. Waarschijnlijk gingen ze naar Parijs en misschien daarna naar Lyon.⁽¹²⁾ Vincenzo Belando was wegens ziekte in Antwerpen achtergebleven: we vernemen dat hij niet deel genomen had aan de plunderingen en dat hij de stad verliet na 27 maart 1577. In Engeland, ten slotte, treffen we "one Drousiano, an Italian, a commediante, and his companye" in januari 1578 aan en hoewel zijn broer hem ongetwijfeld vergezelde, is het niet zeker dat de in het document vermelde anderen ook in Engeland waren, want de samenstelling van de reizende troepen was zeer onvast.⁽¹³⁾

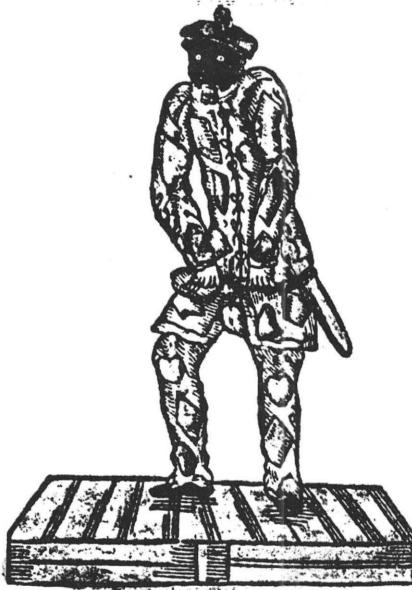
Het Antwerpse Stadsarchief heeft ons in staat gesteld een nieuw vertrekpunt te geven aan de carrière van enkele bekende acteurs. Vooral Tristano Martinelli is belangrijk, omdat hij één van de eerste in zijn tijd beroemde acteurs was die de rol van harlekijn of Arlecchino vertolkte. Laten we daarom enkele interessante feiten uit het leven van Vincenzo Belando en "Arlecchino" memoreren en nog

COMPOSITIONS DE RHETORIQUE.

*De M. Don ARLEQUIN, Comitorum de ciuitatis
Nouaensis, Corrigidor de la bonne lingua Franceſe & La-
tina, Conduitier de Comediens, Conneſtable de Meſſieurs les
Badaux de Paris, & Capital ennemi de tut les laquais in-
uenteurs deſrobber chapiaux.*

ARLECHIN.

IMPRIME' DELA' LE BOVT DV MONDE.

Titelblad van het pamflet van T. Martinelli, *Compositions de rhétorique*
(Bibliothèque Nationale, Parijs)

enkele tot nog toe niet geciteerde passages uit contemporaine briefwisseling afdrukken.(14)

In het jaar 1588, toen Drusiano met zijn troep Spanje bezocht, publiceerde Belando in Parijs een grappige collectie brieven doorspekt met gedichten onder de titel *Lettere facete e chiribizzose* (grappige en capricieuze brieven), en, veel later, een komedie *Gli amorosi inganni* (Parijs, 1609). Wat Tristano Martinelli betreft, deze was in 1600 het belangrijkste lid geworden van een troep genaamd de *Accesi* (de ontvlamden of de vurigen), die werd gepatroneerd door Vincenzo Gonzaga, hertog van Mantua (1562-1612) en die gedurende zijn leven meer dan eens contacten onderhield met onze gewesten. Zijn eerste echtgenote was Margareta Farnese, dochter van de befaamde Alexander Farnese, hertog van Parma. Het huwelijk had plaats in 1581 maar er was weldra een scheiding en in 1584 huwde hij met Eleonora de Medici, dochter van de groothertog van Toscana. Vincenzo werd later de belangrijkste patroon van Rubens, toen deze laatste in het eerste decennium van de 17de eeuw in Italië verbleef. De zuster van Vincenzo's vrouw was Maria de Medici, die op 17 december 1600 in Lyon in het huwelijk trad met Hendrik IV van Frankrijk.

Ten einde de huwelijksplechtigheden meer luister bij te zetten, besloot Henrik IV Arlecchino en zijn broer Drusiano uit te nodigen. Wanneer de koning in 1600 in Lyon aankwam, waren de spelers nog opgehouden in Turijn en Drusiano ging ze begin augustus 1600 daar ophalen. Reeds in die maand vernemen we uit brieven van gezanten dat de *Accesi* optraden omstreeks 8 augustus.(15) Het was waarschijnlijk kort daarna dat Tristano Martinelli een curieus pamflet publiceerde getiteld *Compositions de rhétorique*, waarvan slechts een uniek exemplaar bekend is dat zich in de *Bibliothèque Nationale* te Parijs bevindt.(16) Op de titelbladzijde wordt de titel gevolgd door vijf regels tekst : "De Mr Don Arlequin, Comitorum de civitatis Novalensis Corrigidor de la bonne lingua Francese & Latina, Conductor de Comediens, Connestable de Messieurs les Badaux de Paris, & Capital ennemi de tut les laquais inventeur desrobber chapiaux". De naam van de auteur vindt men dan gedrukt als "Arlecchin" in het midden van het blad met daaronder de vroegst dateerbare afbeelding van het harlekijntype (de titelbladzijde wordt op p.197 afgedrukt). Als imprint staat er het grappige : "imprimé delà le bout du monde". De weinige bedrukte bladzijden die volgen bevatten een rede in proza gericht tot Henrik IV en verder houtsneden met afbeeldingen van types uit de *commedia dell'arte* en vervolgens verzen waarin Tristano, steeds in dezelfde schertsende toon, tot de koning een smeekbede richt voor het bekomen van een medaille en een gouden halsnoer.

Dat Hendrik IV gedurende zijn militaire exploiten tegen Savoye verpozing bij de Italiaanse acteurs bleef zoeken en dat hij de gezanten van Savoye er zelfs voor wandelen stuurde, blijkt uit een passage van een contemporaine brief, die tot nog toe niet in verband met de Accessi werd geciteerd. Vanuit Lyon schreef Ralph Winwood aan Sir Henry Neville in Londen op 10 augustus 1600 : "Upon Monday in the Afternoon the Ambassadors of Savoy pressed for an audience, and intreated forbearance for 15 Days longer. The King answered he would go to the Comedy, (for here are certain Italian Comedians where he passeth the Afternoons with much Contentment, attended on by the four Secretaries of State, and the rest of the Nobility)." (17)

In een latere brief tussen dezelfde correspondenten luidt het op 29 oktober 1600 dat bij de aankomst van Maria de Medici in Marseille, er geen festiviteiten waren die de vergelijking konden doorstaan met deze die plaats hadden tijdens het huwelijk bij procuratie van Hendrik IV in Florence op 5 oktober 1600.

Here are neither Exercises of Honor to entertaine the Princes and Gentlemen, nor any Comedies or Tragedies, or publick Feasts to give Contentment to the Ladies; whereof at Florence there was Variety, full of many witty and worthy Conceits, whereof this Dialoge will give your Honor some kind of Tast. (18)

De Accessi bleven in Frankrijk tot in de herfst van 1601. Maar toen Pier Maria Cecchini zich bij de Accessi in Parijs had vervoegd, was de faam van Arlecchino tijdelijk in het gedrang. Cecchini behaalde zoveel succes als de knecht Fritellino dat keizer Matthias hem in 1613 in de adelstand verhief. Maar ook Tristano Martinelli bleef zich in de gunst van koningen koesteren. Hij stierf in 1630 na een lange en schitterende carrière in de commedia dell'arte.

NOTEN :

- (1) Graag dank ik opnieuw Dr J. Van Roey, directeur van het Stadsarchief te Antwerpen, die me in 1970, toen ik met opzoekingen over reizende acteurs bezig was, op de hier afgedrukte documenten uit het Stadsarchief attent maakte. Hij heeft me ook geholpen bij de uitzonderlijk moeilijke transcriptie van de documenten. Hoewel de huidige bijdrage reeds vroeger in een heel andere vorm verscheen, heeft de redactie van *Documenta* de tekst in een gewijzigde vorm hier willen hernemen, gezien het uitzonderlijk belang van de gegevens voor de geschiedenis van de commedia dell'arte en zijn spelers. Zie mijn artikels : "Italian Actors in Antwerp in 1576 : Drusiano Martinelli and Vincenzo Belando", *Revue belge de philologie*

et d'histoire, L(1972), 796-806 en "Commedia Dell'Arte Players in Antwerp in 1576 : Drusiano and Tristano Martinelli", *Theatre Research International*, I(1976), 79-86.

De belangrijkste (historische) studies over commedia dell'arte zijn de volgende : A. d'Ancona, *Origini del Teatro Italiano* (Turijn, 1891), II, 436-534; L. Rasi, *I comici Italiani* (Florence, 1897-1905); K.M. Lea, *Italian Popular Comedy* (Oxford, 1934); I. Sanesi, *La Commedia* (Milaan, 1954); Vito Pandolfi, *La Commedia dell'Arte. Storia e Testi* (Florence, 1957-1961); A. Nicoll, *The World of Harlequin. A Critical Study of the Commedia dell'Arte* (Cambridge, 1963). Voor de diffusie in het buitenland zie R. Lebègue, "La comédie italienne en France au XVIIe siècle, in *Revue de littérature comparée*, XXIV(1950), 5-24, en N.D. Shergold, "Ganassa and the Commedia dell'Arte in Sixteenth-Century Spain", *Modern Language Review*, LI(1956), 359-368; en de zeer belangrijke bijdragen van Armand Baschet, *Les comédiens italiens à la cour de France sous Charles IX, Henry III, Henry IV et Louis XIII* (Parijs, 1882) en Karl Trautmann, "Italienische Schauspieler am bayrischen Hofe", in *Jahrbuch für Münchener Geschichte*, I(1887), 193-312. Voor een recente belangrijke studie in het Nederlands verwijzen we de lezer naar R.L. Erenstein, *De geschiedenis van de commedia dell'arte* (Amsterdam, International Theatre Bookshop, 1985), met 180 afbeeldingen.

- (2) Zie A. Baschet, *Les comédiens italiens*, p. 14; W. Schrickx, *Foreign Envoys and Travelling Players in the Age of Shakespeare and Jonson* (Gent, 1986), p. 131.
- (3) P. Génard, *La Furie espagnole. Documents pour servir à l'histoire du sac d'Anvers en 1576 (Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique, XXXII, 1876)*.
- (4) Onze transcriptie volgt de oorspronkelijke tekst zo getrouw mogelijk, maar om de lectuur te vergemakkelijken, werden accent en enkele zintekens aangebracht, terwijl de aanduiding van kapitalen werd geregulariseerd. Doorgehaalde woorden of passages staan tussen rechte haken. Interlineaire toevoegingen staan tussen gepunte haken. De marginale nota in Certificatie boek Nr. 39 werd tussen dubbele gepunte haken geplaatst. Zo duidt [<Drusian>] een interlineaire toevoeging aan die later werd doorgehaald. Het gebruik van u en v werd gemoderniseerd terwijl de samentrekkingen werden opgelost.
- (5) De marginale nota staat in de linkermarge en heeft zowel erboven als eronder de melding : *approbo*.
- (6) Zie L. Mirot, "La société des Raponde, Dine Raponde", in *Etudes lucquoises* (Parijs, 1930), pp. 79-109. Ik dank mijn collega W. Brulez voor deze referentie.
- (7) Zie J.A. Goris, *Etudes sur les colonies marchandes méridionales* (Leuven, 1925), p. 407.
- (8) Zie Kervyn de Lettenhove, *Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre, sous le règne de Philippe II* (11 delen, Brussel, 1882-1900), VIII, 458 en VIII, 461.
- (9) Zie mijn artikel "French, Italian, Spanish and German Actors and Other Artists at Ghent", *Revue belge de phil. et d'hist.*, XLIV (1966), 859-899, vooral p. 882. Het waren niet de Gelosi zoals ik destijds suggereerde.
- (10) Zie K.M. Lea, *Italian Popular Comedy*, II, 356.
- (11) K.M. Lea, *Italian Popular Comedy*, I, 274.

- (12) Cf. A. Baschet, *Les comédiens italiens*, pp. 71-2.
- (13) Zie E.K. Chambers, *The Elizabethan Stage* (Cambridge, 1923), IV, 154 en II, 262-63.
- (14) Fausto Nicolini's *Vita di Arlecchino* (Milaan, 1958) is een algemene studie van het harlekijntype, geen biografie van Tristano. Voor een algemeen overzicht van de reizende Italiaanse acteurs zie het tweede deel van I. Sanesi's *La Commedia* (eerste uitg. Milaan, 1911, 2de uitg. 1954) en de informatie over individuele acteurs in het zeer belangrijke werk *Enciclopedia dello spettacolo* (Rome, 1954-1962).
- (15) Zie A. Baschet, *Les comédiens italiens*, pp. 109-110.
- (16) Gecatalogiseerd als V 2-922 rés. Vito Pandolfi reproduceert het pamflet in zijn geheel in facsimile (natuurlijk behalve de onbedrukte bladzijden) in zijn *Commedia dell' arte. Storia e testi*, I, ingelast tussen bladzijde 264 en 265, waar het ongelukkig verloren is, omdat het niet in de index van vol. VI voorkomt.
- (17) Zie R. Winwood, *Memorials of State in the Reigns of Q. Elizabeth and K. James I* (Londen, 1725), I, 235.
- (18) Zie *Memorials*, I, 267.